

DİVÂNÜ LUĖĀTİ'T-TÜRK'TE GÖZDEN KAÇAN BİR FİİL: ATIL- "AÇILMAK"

An Overlooked Verb in Dīwān Luyāt At-Turk: Atıl- 'to split open'

Orçun ÜNAL*

Gazi Türkiyat, Güz 2018/23: 93-97

Öz: Bu çalışmanın amacı, Dīwānū LuĖāti't-Türk'te "açılmak" anlamıyla tanımlanmış olan atıl-fiilinin Genel Türkçe at- "atmak, fırlatmak" yaygın kökünden değil, yalnızca Kuzeydoğu Türk lehçelerinde korunan nadir at- "(ağzını) açmak" kökünden geldiğini göstermektir. Altay, Hakas, Yakut ve Dolgan Türkçesinde at-, atıl- ve adın- şekillerinde korunan bu fiil, Yakut Türkçesinde it-biçimini alan at- "atmak, fırlatmak" fiilinden hem anlam hem ses bilgisi açısından farklıdır. Sonuç olarak, İlk Türkçede *pat- "atmak" ve *at- "(ağzı) açmak" biçiminde iki farklı fiil kökü mevcuttur ve Dīwānū LuĖāti't-Türk'te tanımlanan atıl- fiili ikincisinden türetilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dīwānū LuĖāti't-Türk, Yakut (Saha) Türkçesi, fiil, etimoloji

Abstract: The purpose of this study is to show that the verb atıl- attested in Dīwān Luyāt at-Turk with the meaning 'to split open' is not derived from the widespread Common Turkic root at- 'to throw', but from the rare root at- 'to open (one's mouth)', which is preserved only in north-eastern Turkic languages. The verb, which is preserved as at-, atıl-, and adın- in Altay, Khakas, Yakut, and Dolgan, is semantically as well as phonetically distinct from the verb at- 'to throw' that changed into it- in Yakut. As a conclusion, in Proto-Turkic there existed two distinct verbal roots as *pat- 'to throw' and *at- 'to open (one's mouth)' and the verb atıl- attested in Dīwān Luyāt at-Turk is derived from the latter.

Keywords: Dīwān Luyāt at-Turk, Yakut (Saxa) language, verb, etymology

1. DİVÂNÜ LUĖĀTİ'T-TÜRK'TE ATIL- FİİLİ

Çalışmamızın konusu olan atıl- "açılmak" fiili, tarihî metinlerde ilk ve tek olarak Dīwānū LuĖāti't-Türk'te (var. 105) tanımlanmıştır. Bu fiile verilen birinci örnek, *ok atıldı* "ok atıldı" şeklindedir (Atalay 1985: I/193; Dankoff-Kelly 1982-1985: I/191). Buradaki at-ıl- fiili, geçişli at- "atmak, (ok) atmak" fiilinin edilgen çatısından başka bir şey değildir. KāşĖarī, atıl- fiili için bir örnek daha vermektedir: *çëçëk ağzı atıldı* "tomurcuk açıldı (tefatırat el-cemā'a)" (Atalay 1985: I/193; Dankoff-Kelly 1982-1985: I/191; Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 96). KāşĖarī, bu fiil için "Çiçek ve büsbütün ayrılmıyarak açılan her nesne için de böyle denir." (Atalay 1985: I/193) diye bir not da düşmektedir.¹ Eski Türkçenin temel sözlükleri niteliğinde olan EDPT (56) ve DTS (67), DLT atıl- "açılmak" fiilini atıl- madde başı altında, bu fiilin ikinci anlamı olarak vermektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Georg August Universität Göttingen, Seminar für Turkologie und Zentralasiankunde, Heinrich-Düker-Weg 14, 37073 Göttingen/ALMANYA. orcumunal@live.com., Gönderim Tarihi: 07.10.2018 / Kabul Tarihi: 17.11.2018

¹ Aynı cümle, Ercilasun-Akkoyunlu (2014: 96) tarafından "Çiçekler, ağaç çiçekleri ve her şeyin birbirinden kopmadan açılması için aynı fiil kullanılır." diye tercüme edilmiştir.

Aynı şekilde, Dankoff-Kelly de (1982-1985: III/15) bu fiili *at-* "shoot, throw" madde başı altında göstermektedir.

Bizce, ikinci örnekteki *atıl-* "(tomurcuk) açılmak" fiili birinci örnekteki *atıl-* "atılmak" fiilinin yan anlamı değildir. Aksine başka bir kök olan *at-* "(ağzını) açmak" fiilinden türemiştir. Bu savımızın dayanak noktası, çağdaş Türk lehçelerinde görülen *at-* "(ağzını) açmak" fiili ve türevleridir.

2. ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE *At-* FİİLİ VE TÜREVLERİ

Dīvānū Luġātī't-Türk'te tanıklanan *atıl-* "(tomurcuk) açılmak" fiilinin kökü olan *at-* "açmak" fiili ve bu fiilin diğer türevleri, çağdaş Türk lehçelerinde varlıklarını hâlâ sürdürmektedir. Bunlar aşağıda verilmiştir.

Yak. *at-2* "den Mund (Acc.) aufsperrren" (Böhtlingk 1851: 3a)

Yak. *at-* "den Mund aufsperrren (eigentl.: die Oeffnung öffnen)" (Vámbéry 1878: 1)

Yak. *at-* 1) "otkrivat', raskrivat', razevat' (rot); rastvoryat' zev, ziyat'" 2) "rashodit'sya, razedinyat'sya; othodit' (stena ot stenu)" (Pekarskiy 1959: 183)

Yak. *at-* 1. "den Mund aufsperrren" 2. "sich entfernen, weggehen, sich lösen" 3. "Knospfen treiben" 4. "auftauchen, an die Wasseroberfläche kommen (verendete Fische)" (Monastyrjew 2006: 26)

Yak. *atit-* "etwas aufsperrren" (Vámbéry 1878: 1)

Yak. *atit-* 1) "nasil'stvenno otkrivat' (raskrivat') rot komu; otvoryat' (dver'), otkrivat', raskrivat', razevat' (rot), c Acc." 2) "natyagivat' (luk)" (Pekarskiy 1959: 204)

Yak. *ataççi* "der den Mund aufsperrt" (Vámbéry 1878: 1)

Dolg. *at-* "raskrivat' rot" (Aksenova vd. 1992: 14)

Dolg. *at-* "den Mund aufmachen, öffnen" (Stachowski 1998: 35)

Dolg. **atit-* "Mund aufmachen, öffnen" (Stachowski 1993a: 39)

Şor., Hak. (Sagay) *adm-*, *aksın admıp* "den Mund aufsperrrend, mit offenem Munde" (Radloff 1893: I/490)

Alt. (Koybal) *adm-*, (Koybal-Abakan) *aksın adm-* "razinut' rot" (Verbitskiy 1884: 32)

Hak. *adm-* "raskrivat', razevat' rot" (HakRusSl 32)

Yukarıda görüldüğü üzere, *at-* "açmak" fiili ve aynı anlamdaki türevleri *at-it-* ve **at-in-* (> *adm-*) sadece Kuzeydoğu Türk lehçelerinde korunmuştur. Yakut Türkçesi *at-*

² Böhtlingk'in Yakut Türkçesi için verdiği *at-abm* kelimesi *at-* fiilinin şimdiki zaman 1. tekil şahsa göre çekimidir.

ile Şor ve Sagay Türkçesi *adin-* fiillerinin bir ve aynı olduğunu Räsänen de (1969: 31a) gözlemlemiştir. Bu fiil kökünün izlerine diğer Türk lehçelerinde rastlayamadık.

Özellikle Yak. *at-* fiili için Monastyrjew (2006: 26) tarafından verilen "Knospen treiben" ["tomurcuk vermek, tomurcuklanmak"] anlamı, bu fiilin DLT *atıl-* "(tomurcuk) açılmak" fiilinin köküyle özdeşliği savımızı pekiştirmektedir.

3. İKİ AYRI KÖK OLARAK TÜRKÇE *At-* "ATMAK" VE *At-* "AÇMAK" FİİLLERİ

Türkçe *at-* "açmak" ve *at-* "atmak" fiillerinin bir ve aynı olmadığını gösteren en somut kanıt, ilkinin Yakut Türkçesinde /a/, ikincisinin ise /ı/ ile görülmesidir: Yak. *at-* "(ağız) açmak" : Yak. *ıt-* "ateş etmek". Ama bu fiilleri ayıran bir özellik daha mevcuttur. GT *at-* fiili, Halaç Türkçesinde *hat-* "lässig weg-, hinunterwerfen" (Doerfer-Tezcan 1980: 127) olarak geçmektedir. Bu da bu kökün İlk Türkçede **pat-* şekline geri gittiğini göstermektedir.

Kałuzyński (1962: 180) ve onu takiben Stachowski (1993b: 17), Yakut Türkçesi *at-* "açmak, ağzını açmak, esnemek; ayrılmak, uzaklaşmak" fiilinin Eski Türkçe *ad-ır-* "ayırarak", *ad-m-* "şaşırmak, hayret etmek" ve *ad-m* "başka, diğer, farklı" sözcüklerinin kökü olan İlk Türkçe **ad-³* fiilinden geldiğini ileri sürmüştür. Kałuzyński ve Stachowski, sözcüğün ikinci anlamı olan "ayrılmak, uzaklaşmak" için bu kökeni göstermekte muhtemelen haklıdır.⁴ Ancak yukarıda gösterildiği gibi, "(ağız) açmak" anlamına sahip Yak. *at-* fiili başka bir kelime grubuna aittir.

Türkçe *at-* "açmak" fiilinden türetilmiş olması muhtemel bir sözcük de kökeni tartışmalı GT *atız* "ark, sulama kanalı; (su arkları arasındaki) parsel, arazi, toprak parçası" (Räsänen 1969: 31b; EDPT 73; UW 260-261) ismidir. Erdal (1991: 325) ve Röhrborn (UW 260-261) bu ismi *adır-* fiili veya onun farazi kökü *ad-* ile ilişkilendirerek *adız* okumayı önermiştir. Ancak söz konusu ismin *at-* "açmak" fiilinden türediği kabul edilirse *-t-* ünsüzünü açıklamaya veya düzeltmeye gerek kalmayacağı gibi **"açılmış toprak"* farazi anlamı üzerinden "sulama kanalı" anlamına da rahatlıkla erişilebilir.

SONUÇ

Yukarıdaki tartışma sonucunda, İlk Türkçede **pad-* "ayırarak, ayrılmak" (> ET *adır-*, Tkm. *ayır-*, Yak. *at-*, Hlç. *hadur-*), **pat-* "atmak, fırlatmak" (> ET *at-*, Tkm. *at-*, Yak. *ıt-*, Hlç. *hat-*), **paç-* "açmak" (ET *aç-*, Tkm. *aç-*, Yak. *as-*, Hlç. *haç-*) ve **at-* "(ağız) açmak" (> DLT *at-ıl-*, Yak. *at-*, Alt. Hak. *adin-* < **atın-*) olmak üzere benzer ama farklı dört fiil

³ Güncel bilgiler ışığında, Halaç Türkçesi *hadur-* "abtrennen; aussuchen, auswählen" (Doerfer-Tezcan 1980: 124) biçimi göz önüne alınarak bu tasarı **pad-* olarak değiştirilmelidir.

⁴ Erdal (1991: 535-536), Eski Türkçe *adır-* fiilinin kökünün **ad-* veya **adı-* şeklinde ve geçişli olması gerektiğini belirtmektedir. Geçişsiz olan Yak. *at-* fiili bu açıdan gerekli kriteri karşılamamaktadır. Ancak Yakut Türkçesi fiilin geçişsiz anlamının ikincil olduğu da düşünülebilir.

kökünün var olduğu açıktır. Arkaik özellikleriyle bilinen Yakut Türkçesi, dört fiili de kendisine özgü ses değişimleri dâhilinde korumuştur.

Ayrıca bu tartışma sayesinde, Dîvânü Luğâti't-Türk'ün, belki de henüz farkına varamadığımız hususlarıyla Türk dilinin yadigârları arasında ne kadar önemli bir yere sahip olduğu tekrar kanıtlanmaktadır.

KISALTMALAR

Alt.	Altay Türkçesi	Hak.	Hakas Türkçesi
DLT	Dîvânü Luğâti't-Türk	Hlç.	Halaç Türkçesi
Dolg.	Dolgan Türkçesi	Şor.	Şor Türkçesi
ET	Eski Türkçe	Tkm.	Türkmen Türkçesi
GT	Genel Türkçe	Yak.	Yakut (Saha) Türkçesi

KAYNAKÇA

- AKSENOVA, Ye. Ye., BEL'TYUKOVA, N. P., KOŞEVEROVA, T. M. (1992), *Slovar' Dolgansko-Russkiy i Russko-Dolganskiy*, Sankt-Peterburg: Prosveşçeniye.
- ATALAY, Besim (1985), *Dîvânü Luğat-it-Türk Tercümesi I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BÖHTLINGK, Otto (1851), *Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch*, St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- DANKOFF, Robert, KELLY, James (1982-1985), *Maḥmūd al-Kāşyarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luyât at-Türk)*, Part I-III, (Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Edited by Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Turkish Sources VII), Duxbury, Mass.: Harvard University.
- DOERFER, Gerhard, TEZCAN, Semih (1980), *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrâb)*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DTS = NADELYAYEV, V. M., NASILOV, D. M., TENİŞEV, E. R., ŞÇERBAK, A. M. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Nauka.
- EDPT = CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- ERCİLASUN, Ahmet B., AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Dîvânü Luğâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, (Turcologica 7), Wiesbaden: Harrassowitz.
- HakRusSl = SUBRAKOV, O. V. (Red.) (2006), *Hakassko-Russkiy Slovar' Hakas-Oris Söstik*, Novosibirsk: Nauka.
- KALUZYŃSKI, Stanislaw (1962), "Jakutische Wortformen. Einsilbige Stämme", *Central Asiatic Journal* 7, 179-191.
- MONASTYRJEV, Wladimir (2006), *Jakutisch. Kleines erklärendes Wörterbuch des Jakutischen (Sacha-Deutsch)*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- PEKARSKIY, E. K. (1959), *Slovar' Yakutskogo Yazıka*, T. II, Moskova: Akademiya Nauk SSSR.
- RADLOFF, W. (1893-1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, Sanktpeterburg: Nauka.

- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- STACHOWSKI, M. (1993a), *Dolganischer Wortschatz*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- STACHOWSKI, M. (1993b), *Geschichte des jakutischen Vokalismus*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- STACHOWSKI, Marek (1998), *Dolganischer Wortschatz. Supplementband*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- UW = RÖHRBORN, K. (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1-6, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- VÁMBÉRY, Hermann (1878), *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen. Ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des turko-tatarischen Wortschatzes*, Leipzig: F. A. Brockhaus.
- VERBITSKIY, V. (1884), *Slovar' Altayskago i Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka*, Kazan'.